

*В.Ткаченко
(м. Чернігів)*

КОМУНІТАРНІ ІДЕЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНОМУ РУСІ 30-х – початку 80-х рр. ХІХ ст.

Комунітаризм як ціннісно-нормативна система може виявляти себе в різних суспільних рухах і видах людської діяльності. Зрозумілий як прагнення до безпосередніх, емоційних, особистісних людських зв'язків на протигагу незадовольняючих людей анонімних, опосередкованих, формалізованих відносин, він виявляється в практичній діяльності, незалежно від ступеня раціоналізації комунітарного настрою, усвідомлення комунітарного ідеалу, наявності або відсутності ідей і теорій. Вирішуючи завдання виділення комунітарного руху серед інших, схожих за формами втілення, деякими рисами ідеології або за наявністю спільних учасників, необхідно мати на увазі те загальне визначення комунітаризму, що характеризує його як особливий засіб розв'язання суспільних проблем: комунітарною потрібно вважати мету зміни суспільства шляхом внутрішнього духовного переродження кожної окремої людини в умовах невеликої громади, найчастіше спертої на сільськогосподарську працю.

Дослідження американського комунітаризму зазвичай відштовхуються від уявлень про існування суто національної традиції, що глибоко вкорінилася в американській історії, з якої органічно вирости утопічні експерименти ХІХ – ХХ ст. При відсутності робіт з даної проблеми встановлення традиції, продовженням якої був вітчизняний комунітарний рух останньої чверті ХІХ ст., уявляється досить складним. Якщо говорити про перспективи пошуку такого коріння, то, ймовірно, історичні прецеденти потрібно шукати передусім в тих суспільних течіях, суб'єктами яких були освічені люди, наприклад у масонських гуртках кінця ХVІІІ ст.¹, слов'янофільстві² та, ймовірно, у феномені вітчизняних гуртків у цілому³.

Мрії про організацію "інтелігентних" поселень на селі з'являються у вітчизняних інтелектуалів у 30 – 40-і рр. Однак не кожен із цих проектів або спроб його реалізації можна вважати комунітарним. Колонії з комунітарною метою потрібно відрізнити від зовні дуже схожих на них поселень, основною метою учасників яких могло бути досягнення економічного успіху або, частіше, революційна пропаганда. Аналіз конкретно-історичного матеріалу говорить про те, що учасники поселень різних типів (особливо революційно-пропагандистських і власне комунітарних) не тільки ставили перед собою різні цілі, але й ідеологічно були чужі один одному, рідко перетиналися в своїй діяльності, неодмінно відчували відмінності філософських джерел своїх світоглядів, про що прямо заявляли, і навіть можна говорити про те, що різні типи колоній залучали людей різного психологічного складу. Часто буває так, що від задуму поселення не залишилося ніяких документів ідеологічного характеру. У такому випадку віднести ту або іншу колонію до

певного типу можна тільки при розгляді мотивів, які привели її учасників до рішення жити разом.

З одного боку комуна, громада, колонія можуть бути лише засобом пропаганди не пов'язаних з комунітаризмом ідей – революційних або суто економічних. З іншого боку, буває, джерела виразно дають зрозуміти, що навіть у тому випадку, коли якась громада загалом ставила перед собою мету пропаганди революційних ідей, окремі її члени могли приєднуватися до неї з інших, відмінних мотивів, у тому числі й комунітарних. Як психологічний мотив, комунітаризм простежується в ідеологіях найрізноманітніших рухів і видів суспільної активності; найчастіше він – усього лише один із багатьох мотивів, залежить від них, відчуває на собі чужий вплив, іноді навіть підлеглий йому настільки, що починає виконувати незвичайні функції. Тільки у тому випадку, коли комунітарний мотив домінує, ми маємо право говорити про встановлення факту існування комунітарного поселення.

Ймовірно комунітарними можна назвати деякі плани петрашевців організувати "фаланстери" і дійсно організовані ними побутові гуртожитки, однак складна джерельна ситуація не дає нам підстав однозначно розв'язати цю проблему⁴. У даному випадку закладені потенції і революційного, і комунітарного розвитку теми фаланстери: якщо сам Петрашевський "вірив у силу прикладу вдалого економічного досвіду фаланстери і надавав перевагу цьому шляху над "хворобливими" і "руйнівними" революційними потрясіннями, пов'язаними із "нерозсудливою витратою сил суспільних", то петрашевець Д.Д.Ахшарумов "готовий був на повстання заради здійснення фаланстери"⁵.

Наприкінці 60-х рр. в Україні (як і в Росії) все більшу популярність здобуває думка про переселення до Америки з метою організації там комуни або вступу до однієї з американських утопічних громад. Нижче йтиметься про В.К.Гейнса (В.Фрея) – мабуть найвідомішого з комунітаріїв-емігрантів. У 70-х рр. в громадах Фрея постійно жили ті або інші мандрівні революціонери з різних куточків Російської імперії.

На ґрунті ідеї переселення до Америки на початку 70-х рр. у Києві виник гурток "американців"⁶, лідером якого був В.К.Дебогорій-Мокриєвич⁷. Вважаючи фізичну працю єдиним чесним засобом заробітку, гуртківці поставили перед собою мету організації землеробської комуни. Програму гуртка можна трактувати як комунітарну: за спогадами В.К.Дебогорія-Мокриєвича, вони з товаришами мріяли про пропаганду громадського способу життя власним прикладом і словом. Через несприятливі для соціальної творчості поліцейські порядки на батьківщині "почати оновлення людства" вирішили "з організації комуни у вільній Америці"⁸. У перспективі мріяли "вплинути на Російську імперію в соціалістичному дусі і перешкодити воцарінню в ній панування буржуазії"⁹.

Гурток делегував до Америки кілька своїх членів, з яких до континенту добралися лише троє (Г.А.Мачтет, І.Ф.Речицький-Логоинов, А.Г.Романько-Романовський). Інші покинули комунітарну ідею, захопившись бакунізмом. Мачтет з товаришами прибули до Канзасу наприкінці 1872 р., однак невдовзі після приїзду сталося нещастя: Речицький

ненавмисно вбив Романька, розбираючи свій пістолет. Отже, відчуті на собі громадське життя вдалося лише Мачтету, який вісім місяців проробив у комуні В.Фрея.

Плани організації "зразкової ферми" мав і гурток так званих "сен-жебунистів", організований 1872 р. у Цюриху братами М.А. і С.А. Жебуньовими¹⁰. У другій половині 60-х рр. вони та їх брат Володимир були учасниками "Санжировської комуні" під Харковом, про яку збереглося дуже мало відомостей, але її, мабуть, можна віднести до комунітарних експериментів: В.А. Данилов писав про цю громаду, що вона була організована за принципом "саджати буряки і капусту та жити у злагоді зі своєю совістю"¹¹.

"Сен-жебунисти" ставили перед собою завдання "зміни економічного ладу на батьківщині шляхом піднесення рівня народної освіти і розвитку сільського господарства"¹². Члени гуртка дійшли до висновку про "можливості особливого шляху розвитку Російської імперії і вважали за необхідне шляхом розвитку інтенсивного землеробства перешкодити подальшому поширенню капіталістичних відносин"¹³. У лютому 1873 р. Жебуньови переселилися до Франції та зайнялися практичним вивченням сільського господарства. У вересні того ж року, повернувшись на батьківщину, М. Жебуньов намагався знайти землю для поселення, але йому це не вдалося. За даними С.І. Светленко, вже у листопаді гурток перейшов до революційної доктрини, а у 1874 р. "сен-жебунисти" пішли "у народ", причому легально – в основному вчителями¹⁴.

Подібні настрої були характерні і для членів "Київської комуні", яка виникла у вересні 1873 р.¹⁵. Саму "комуну" до комунітарних експериментів віднести не можна, вона була навіть не гуртком, а скоріше "явочною штаб-квартирою зі складом, що постійно змінювався"¹⁶, але її учасники будували плани організації ферми або артілі¹⁷. Однак цей настрій виявився швидкоплинним, і члени "комуні" дуже скоро перейшли на позиції бакунізму. Більшість українських поселень середини 70-х рр. – революційного, а не комунітарного характеру¹⁸.

Багато які, а можливо і більшість, із поселень "інтелігентів" кінця 60-х – початку 80-х рр. були організовані з революційно-пропагандистською метою¹⁹. Як писав В.А. Данилов, "ми пережили вже асоціації, споживчі товариства, комуні, як мету життя. Для нас це були засоби"²⁰. Однак хоча у більшості випадків ми не можемо говорити про комунітарність ідеологій революціонерів-сімдесятників, все ж таки можна констатувати наявність комунітарного мотиву. Перетин комунітарних та революційних ідей виразився у прагненні сімдесятників зблизитися з простим народом, увійшовши у "становище мускульного працівника"²¹. За спогадами С.В. Ковалика, у той час "при будь-якому розв'язанні практичних питань якщо і не висловлювалося, то малося на увазі, що діяльність у народі можлива тільки для осіб, які цілком зайняли становище робітника або селянина"²². Одночасно виникають і отримують своє теоретичне обґрунтування антиінтелігентські настрої, пов'язані зі сприйняттям різночинцями "покаянних" настроїв дворянства.

Певний час в історіографії дискутувалося питання про те, чи були

землевольські сільські поселення дійсно революційними за духом чи "діяльністю, що не виходила за межі легальності", сама по собі настільки захопила землевольців, що ніякої роботи революційного характеру вони вже не вели²³. Цілком можливо, що відступи від програми "Землі і волі" у планах та діяльності деяких "осілих" землевольців свідчать про наростання наприкінці 70-х рр. комунітарних настроїв, які ще більш виразно відобразилися у діяльності чорнопередільців.

Є.Р.Ольховський, зосередивши увагу на тому, що у 80-ті рр. "робота народників нерідко втрачала своє революційне напруження" і вони "дедалі більше уваги звертали на організацію соціалістичних кооперативних поселень на селі", знайшов у джерелах приклади, що надають можливість комунітарної інтерпретації деяких заяв чорнопередільців. Зокрема, він наводить слова К.Е.Мухлініна: "Проповідувати я не буду... Головна суть полягає у тому, щоб діяти на селі прикладом прогресу у соціально-економічному значенні, наприклад, шляхом організації інтелегентної землеробської громади з комуністичною організацією"²⁴. Звернув автор увагу і на те, що чорнопередільці цікавилися О.М.Енгельгардтом, направляли до нього на виучку своїх "агентів". У одному з рукописів декларовано завдання таких селищ: 1) суспільні – "шляхом поселень зібрати зайву інтелегенцію з міста до села з тим, щоб наступні покоління утворили інтелегентну сільську силу на громадських засадах"; 2) політичні – створити умови для того, щоб до того часу, поки у "недалекому майбутньому в країні відкриться стихійний рух", інтелегентні селища послужили збереженню "хороших людей, впливових серед місцевого населення"²⁵. У цій програмі культурницькі завдання перетинаються з революційно-пропагандистськими.

З середини 70-х рр. прагнення інтелегентів до організації землеробських громад комунітарного характеру стає помітним явищем суспільного життя. Саме у цей період комунітарний мотив в організації громад стає домінуючим. Комунітарні цілі для учасників таких поселень були самоцінні: хоча й не завжди усвідомлені, вони виходили на перший план після розчарування в інших ідеалах і теоріях, що закликали до організації громад, визначаючи поведінку учасників поселень, їх ставлення до власного досвіду, плани на майбутнє.

Кількісно оцінити масштаби прагнення "сісти на землю і жити власним трудом" спробував С.Н.Кривенко. Згідно з його даними, "на Кавказі... наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. було три абсолютно відокремлених колонії, що виникли незалежно одна від одної; знали також одну колонію у Тамбовській губернії, що потім була перенесена до Чорноморського округу; чули про подібні ж починання й плани в інших губерніях, а декілька чоловік, приблизно з такими ж цілями, їздили до Америки"²⁶. У цьому уривку можна легко ідентифікувати американську громаду – спільне поселення "боголюдей" О.К.Малікова і В.Фрея з його американськими друзями-позитивістами. Громада, перенесена з Тамбовської губернії до Чорноморського округу, ймовірно власна витівка Кривенка, при цьому не зовсім зрозуміло, чому про його тамбовський гурток говориться також як про колонію (цю думку можна зустріти і в

більш пізній літературі), хоча, судячи з його власних спогадів та нарису Слобожанина, мова може йти лише про групу однодумців, але не про громаду²⁷. Що стосується трьох кавказьких колоній, то якийсь відгомін про їх існування можна знайти в історії Є.Майкової, але про їх кількість або розташування нам нічого не відомо, як і про поселення "в інших губерніях" (за винятком смоленської громади, що не входить територіально до об'єктів нашого дослідження).

Далі Кривенко наводить більш докладні кількісні дані, причому не завжди зрозуміло, чи враховує він громади, що виникали до середини 70-х рр. Під колонією у Харківській губернії, ймовірно, мова йде про хутір Байрачний братів Альохіних. Якщо під громадою в Чернігівській губернії мається на увазі не "Трудове братство" М.М.Неплюєва, то вона нам невідома.

Херсонська колонія (Кривенко чув лише про плани поселитися там) – це Глодоська громада "толстовського" характеру.

Про знайдену Кривенком громаду у Київській губернії ми не маємо ніяких відомостей, як і про відмічені автором чутки про намагання поселитися в Кам'янець-Подільській і Катеринославській губерніях. Кривенко детально (посилаючись на відомості з "Казанського біржового листка", автором якого був якийсь Іванович) описує київську громаду. Утрирована мова опису поселення Івановича, на мій погляд, вказує на можливість того, що це міг бути збірний образ карикатурного характеру усіх "інтелігентних" громад, про які чув або читав автор, у тому числі й американських. Кривенко не зумів критично поставитися до наведеного джерела і побачив в громаді "продовження й доведення до крайнощів тієї ж самої доктрини", яку він простежує і в інших місцях, у тому числі й в американській "Онеїді"²⁸. У зв'язку з тим, що інших даних про цю громаду немає, можна вважати факт її існування невстановленим.

Одним із найінформативніших джерел для відновлення географії поширення "інтелігентних" поселень та для аналізу їх зовнішньої історії є архів департаменту поліції. Саме його дані дозволили досить докладно з'ясувати особовий склад громад, час їх існування, зафіксувати візити громадівців та їхніх гостей, отримати інформацію про внутрішній розпорядок в колоніях та про хід робіт, проаналізувати відносини з місцевим населенням й певні риси світогляду громадівців. Дані поліції стали головним джерелом для створення біографічної бази даних учасників комунітарного руху.

Одна із найдокладніших справ про "інтелігентні" поселення була заведена у 1890 р. і складалася із шести частин²⁸.

У 4-й та 6-й частині зібрано документи про харківську громаду в Байрачному, наводяться докладні виписки з перлюстрованих листів. Однак слід зазначити, що систематичного спостереження не велося, тому відомості про її склад досить неповні.

На кінець 70-х рр. припадає початок діяльності М.М.Неплюєва – творця унікального для комунітарного руху "Хрестовоздвиженського трудового братства" на Чернігівщині. Цей досвід суттєво відрізняється від інших громад, оскільки майже єдиним комунітарієм у братстві, яке

налічувало у свої найкращі часи понад 500 членів, був сам засновник М.М.Неплюєв, а інші його учасники – діти навколишніх селян, для яких вибір даної форми спільного проживання не був зумовлений комунітарними мотивами. На користь того, щоб зробити досвід Неплюєва об'єктом дослідження, говорять наступні висновки, отримані з аналізу його біографії та ідеології: а) яскраво виражена спільність настрою М.М.Неплюєва напередодні організації братства з настроєм інших інтелігентних громадківців; б) близькість їхніх комунітарних ідеалів; в) запозичення багатьма інтелігентними громадківцями (зокрема, криничанами) деяких ідей М.М.Неплюєва, їх зацікавленість його діяльністю, що виразилась у спробах не тільки налагодити обмін досвідом з трудовим братством, але й у прагненні поселитися у Воздвиженську.

Джерельна база вивчення досвіду трудового братства представлена головним чином опублікованими документами, зокрема, численними працями самого Неплюєва. Крім того, збереглася його університетська особова справа²⁹, деякі документи офіційного походження³⁰, окремі листи з його величезного, мабуть втраченого на сьогодні особистого архіву³¹, листування членів братства³², досить уривчасті спогади про нього сучасників³³. Значно багатші дані періодичної преси. Особливої уваги заслуговує полеміка про трудове братство, що вибухнула у пресі після публікації праць його вихованця І.С.Абрамова, який почав критикувати М.М.Неплюєва після свого виходу з громади. Література представлена, головним чином, дослідженнями релігійних аспектів вчення М.М.Неплюєва, а також некрологами³⁵.

Ще одне комунітарне поселення виникло у травні 1882 р. у Гадяцькому повіті Полтавської губернії, на орендованому у поміщиці А.Ф.Волкової хут. Волковському розміром десятин у 80³⁶. Інформації про поселення надто мало, докладні відомості про нього є лише у листах З.С.Сичугова Енгельгардту³⁷ і в одному з донесень департаменту поліції, присвяченому Криниць³⁸.

На хуторі поселилася сама А.Ф.Волкова з донькою, офіційний орендар З.С.Сичугов з дружиною й дітьми, Н.М.Коган, компаньйон Сичугова О.П.Фронштейн з дружиною Т.С.Любимовою, брат А.А.Сичугової В.Вадиковський. Всі ці особи вели надто дивний спосіб життя: самі виконували усі як сільськогосподарські, так і домашні роботи, уникали вести листування через місцеві поштові установи, ні з ким не зближувалися й ретельно намагалися привернути до себе селян, задля чого, між іншим, здавали їм в оренду по 3 рублі за десятину землю, яку самі орендували по 10 руб. У зв'язку з цим місцева поліція зробила на хуторі два обшуки, при яких знайшли лише листування громадківців та два гектографованих зошити антирелігійного змісту, що належали Н.М.Коган. При цьому зміст листа Басенського доводив, що гадяцька сільськогосподарська громада ставить собі за мету жити своєю працею, не експлуатуючи живої сили, і що в різних місцевостях існують інші такі ж громади, засновані з ініціативи Єропкина³⁹.

Волковський хутір був лише тимчасовим притулком цієї групи людей і припинив своє існування у січні 1884 р. Фронштейн, Любимова й

Коган виїхали звідти вже до грудня 1883 р., а потім уся земля зі спорудами була передана в оренду селянам, після чого роз'їхалися й інші⁴⁰. Майже всі колоністи попрямували на південь, щоб заснувати одну з найжиттєвіших і великих інтелігентних землеробських громад – Криницю.

Ще однією колонією інтелігентів, організованою у 1882 р. у Полтавській губернії, було поселення в селі Сербанівка Пирятинського повіту. Інформацію про неї вдалося виявити тільки в поліцейських архівах⁴¹, що серед її членів називали імена І.Арешковича, О.І.Вторової, І.М.Клопського, М.М.Серової, Л.Скоробогатько, М.Шмінке. громада проіснувала до січня 1884 р.

Комунітарність громади доводиться тим, що серед її членів були люди, які згодом брали участь в інших комунітарних експериментах, а також тим, що, за спостереженнями поліції, члени пирятинської громади поводитися так само дивно, як і гадяцької. При обшуку в громадівиявили написану олівцем, мабуть рукою Шмінке, програму статуту самоосвітнього гуртка, організація якого проектувалася на корпоративних засадах, причому визнавалася непотрібність гімназичної освіти, рукопис І.М.Клопського "Велика корпоративна землеробська і мануфактурна колонія", "Люди майбутнього і герої міщанства" П.М.Ткачова та інш.⁴². Причини припинення діяльності громади точно не встановлені.

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що вже до другої половини 80-х рр. XIX ст. в Україні не тільки досить чітко оформилися комунітарні плани перетворення суспільства без революційних потрясінь, а й було зроблено чимало спроб здійснити їх на практиці. І хоча кількість учасників інтелігентних громад була незначною, а терміни існування цих осередків, у більшості випадків, нетривалими, слід зазначити, що їх діяльність заклала підвалини для подальшого розвитку комунітаризму як системи поглядів, що згодом більш чітко виявила свої характерні риси через представників інших вітчизняних суспільних рухів, часто зовсім не схожих за своєю метою й методами її досягнення.

---

¹ *Некрасов С.М.* Поиски "истинного христианства" русским масонством XVIII в. и Л.Н.Толстой // Социально-психологические аспекты критики религиозной морали. – Л., 1976. – Вып. 3. – С. 80-96; *Його ж.* Элементы социально-психологической мотивации идеологии русского масонства // Социально-психологические аспекты критики религиозной морали. – Л., 1974. – Вып. 2. – С. 78-87.

² *Носов С.Н.* Мечта об "истинной жизни" в русском славянофильстве // Славянофильство и современность. – СПб., 1994. – С. 105-121; *Walicki, A.* Personality and Society in the Ideology of Russian Slavophiles: A Study in the Sociology of Knowledge // California Slavic Studies. – 1963. – Vol. 2. – P. 1-20.

³ *Арсеньев Н.С.* Элемент "соборности" в умственной и культурной жизни. Философские и литературные кружки и собрания // Из русской культурной и творческой традиции. – Л., 1992. – С. 66-109; *Егоров Б.Ф.* Русские кружки // Из истории русской культуры. – М., 1996. – Т. 5. – С. 504-517.

⁴ *Лейкина-Свирская В.Р.* Утопический социализм петрашевцев // История социалистических учений. – М., 1964. – С. 432, 436; *Егоров Б.Ф.* Русские утопии // Из истории русской

- культуры. – М., 1996. – Т. 5. – С. 251.
- ³ *Лейкина-Свирская В.Р.* Утопический социализм петрашевцев // История социалистических учений. – М., 1964. – С. 437-438.
- ⁶ *Дебогорий-Мокриевич В.К.* Воспоминания Вл.Дебогория-Мокриевича. – Париж, 1894. – Вып 1. – С. 3-17; *Светленко С.И.* Революционно-народническое движение 70-х гг. XIX в. на Украине в воспоминаниях современников. – Днепропетровск, 1990. – С. 19-56; *Иосько М.И.* Николай Судзиловский – Руссель: Жизнь, революционная деятельность и мировоззрение. – Минск, 1976. – С. 7-68.
- ⁷ *В.К.Дебогорий-Мокриевич* почав розвивати подібні ідеї після того, як у 1869 р., перебуваючи в Америці, завітав до "Онеїди" – громади "біблейських комуністів" Ноеса. Див.: *Эткинд А.М.* The American Connection, или Что делал Рахметов, пока не стал Шатовым // Знания. – 1997. – №1. – С. 165.
- ⁸ *Ковалик С.Ф.* Революционное движение 70-х гг. и процесс 193-х. – М., 1928. – С. 108.
- ⁹ *Аксельрод П.Б.* Пережитое и передуманное. – Берлин, 1923. – Кн. 1. – С. 81.
- ¹⁰ *Светленко С.И.* Вказ. праця. – С. 25-26; РДБ. – Ф. 369. – К. 383. – Спр. 8. – Арк. 7-10.
- ¹¹ ВР РДБ. – Ф. 369. – К. 383. – Спр. 8. – Арк. 8.
- ¹² Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь. – М., 1929. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 411.
- ¹³ *Светленко С.И.* Вказ. праця. – С. 25.
- ¹⁴ Там само. – С. 25, 41.
- ¹⁵ Там само. – С. 38.
- ¹⁶ Там само. – С. 23, 38.
- ¹⁷ *Иосько М.И.* Вказ. праця. – С. 51.
- ¹⁸ Там само. – С. 42-54.
- ¹⁹ *Гинев В.Н.* Народническое движение в Среднем Поволжье: 70-е гг. XIX в. – М.; Л., 1966. – С. 104-143.
- ²⁰ ВР РДБ. – Ф. 369. – К. 383. – Спр. 8. – Арк. 10; *Плеханов Г.В.* Революционное движение 70-х гг.: Конспект // Каторга и ссылка. – 1923. – Пг., 1923. – Кн. 7. – С. 38.
- ²¹ *Базанов В.Г.* Александр Ливанов и его трактат "Что делать?" // Русская литература. – 1963. – №3. – С. 137.
- ²² *Ковалик С.Ф.* Движение 70-х гг. по Большому процессу // Былое. – 1906. – №11. – С. 70.
- ²³ *Козьмин Б.П.* Из истории революционной мысли в России. – М., 1961. – С. 707.
- ²⁴ *Ольховский Е.Р.* Сельскохозяйственные кооперативы 80-х гг. XIX в. в России и революционная пропаганда народников-чернопередельцев // Кооперация: Страницы истории. – М., 1993. – Вып. 3. – С. 158.
- ²⁵ Там само. – С. 159.
- ²⁶ *Кривенко С.Н.* На распутье: (Культурные скиты и культурные одиночки). – М., 1901. – С. 1.
- ²⁷ На наш погляд, це може бути пов'язано з тим, що для Кривенка більш важливим було увявлення про інтелігентну колонію як про духовну спільність людей, ніж як про господарську одиницю.
- ²⁸ *Кривенко С.Н.* Вказ. праця. – С. 37.
- ²⁹ ЦДІА. – Ф. 14. – Оп. 3. – Спр. 16654.
- ³⁰ ДАРФ. – Ф. 102. ДП. – Оп. 1901 р. – 3 діловодство. – Спр. 1073; РДІА. – Ф. 468. – Оп. 42. – 2 діловодство. – 1895 р. – Спр. 1897; Ф. 796. – Оп. 189 (1908 р.). – 1 стіл. – 6 відділ. – Спр. 7977; Ф. 802. – Оп. 16 (1908 р.). – Спр. 191.
- ³¹ ВР РНБ. – Ф. 253. – Спр. 221; Ф. 608. – Оп. 1. – Спр. 2497; Ф. 1. – Спр. 90.
- ³² *Тупескі J.Z.* rosyjskich kontaktow Tadeusza Micinskiego. Micinski a Chrzescijanskie Bractwo Pracy w Wozdwizensku: Materialy // Prace Polonistyczne. – Ser. XXXV (1979). – Lodz, 1979. – С. 197-220.
- ³³ *Дьяконова Е.А.* Дневник Елизаветы Дьяконовой, 1886-1902. – М., 1912; *Хирьякова Е.* Воспоминания и некоторые сведения о Дмитрии Андреевиче Лизогубе // Звенья. – М.; Л., 1932. – Вып. 1. – С. 491.
- ³⁴ *Абрамов И.С.* Неплюевская школа: (Письмо из Глуховского уезда) // Русское богатство. – 1899. – №7 (10). – Отд. 2. – С. 177-194; 1900. – №3. – Отд. 2. – С. 1-27; *Иого жс.* В культурном скиту: (Среди неплюевцев). – СПб., 1902; 2-е вид. – СПб., 1914; *Иванков И.И.* Один из вопросов русской культуры // Новое обозрение. – 1881. – №1. – С. 85-102; *Дьяконова Е.А.* Школы и братства Н.Н.Неплюева // Русский труд. – 1898. – №47, 48; *З. Николай Николаевич Неплюев* // Русский труд. – 1898. – №13 (28 марта). – С. 1, 7-9; *Мясоедова М.П.* Трудовые христианские братства Н.Н.Неплюева: (Письмо к редактору) // Русский труд. – 1898. – №3 (17 января). – С. 11-12; №4 (24 января). – С. 7-9; *К.Неплюевщина* // Образование. – 1900. – №1. – С. 95-102; *Лютецкий А.А.* К вопросу о реформе средней школы. Самобытное воспитание. – М.,

1900; *Його жс.* О школах Н.Н.Неплюева // Неделя. – 1899. – №47 (21 ноября). – С. 1560-1563; *Його жс.* Открытое письмо к учащейся молодежи. – М., 1899; *Його жс.* Школы Н.Н.Неплюева как пример самобытного воспитания. – М., 1900; *Четвериков С.И.* К лучшему будущему Н.Н. Неплюева // Миссионерское обозрение. – 1900. – №3. – С. 487-493; №4. – С. 627-631; №5. – С. 775-779; №6. – С. 895-903; *Побединский Н.* Неплюевские братства и школы. Их основные тенденции, характер и значение // Вера и церковь. – 1901. – №6. – С. 117-141; *Фурсей А.И.* Имеют ли право говорить о неплюевщине и неплюевцах? – СПб., 1902.

³⁵ Н.Н.Неплюев – подвижник земли русской: Некролог. – Киев, 1912; Н.Н.Неплюев – подвижник земли русской: (Венок на могилу). – Сергиев Посад, 1908; Митараки П.Г. Доброй памяти Н.Н.Неплюева. – Одесса, 1911; *Экземплярский В.И.* Памяти Николая Николаевича Неплюева. – Киев, 1908.

³⁶ ДАРФ. – Ф. 102 ДП. – Оп. 1882 р. – 3 діловодство. – Спр. 751. – Арк. 1 Л.

³⁷ РДАЛІ. – Ф. 572. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 60-71.

³⁸ ДАРФ. – Ф. 102 ДП. – Оп. 1882 р. – 3 діловодство. – Спр. 751.

³⁹ Там само. – Арк. 1 Л – 1 Л зв. Відомості про існування інших громад, ініційованих В.В.Єропкінін – результат невірної інтерпретації інформації поліцією.

⁴⁰ Там само. – Арк. 1 М зв.

⁴¹ ДАРФ. – Ф. 102 ДП. – Оп. 1888 р. 3 діловодство. – Спр. 305.

⁴² Там само. – Арк. 12 зв. – 13.

